

*протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua*

Богослов'я Отців у світлі дебатів про онтологію християнського еллінізму

Стаття Павла Гаврилюка¹ з довгою та багатообіцяючою назвою «Еллінізоване християнство Гарнака чи “священний еллінізм” Флоровського: до питання про два метанаративи ранньохристиянської взаємодії з пізньоантичною культурою»² побачила світ 2010 р. у «Свято-Володимирському богословському щоквартальнику». Як видно з назви, статтю присвячено осмисленню двох діаметрально протилежних богословських позицій стосовно еллінізованого й філософичного богослов'я Отців Церкви.

Згідно з баченням найвпливовішого православного мислителя ХХ ст. прот. Георгія Флоровського (1893–1979), богослов'я Отців це універсальна, позачасова та провіденційна, тобто Богом дана форма вираження християнської істини. Тоді як на думку видатного ліберального церковного історика та біблеїста Адольфа фон Гарнака (1851–1930), святоотцівська інтелектуальна традиція є крайньою формою зіпсутості автентичного біблійного християнства.

Вже на початку статті П. Гаврилюк в загальних рисах окреслює свою інтегральну думку, яка вивисується над двома полярними підходами Флоровського та фон Гарнака. Дослідник одразу ж пропонує поглянути на ширший діапазон реакцій ранньої Церкви на взаємодію з навколишньою культурою:

«По-перше, я зазначаю, що термін “еллінізація” є недостатнім у якості дескриптора культурної та інтелектуальної трансформації пізньоантичної Римської імперії. Я пропоную послуговуватися концептом “еллінізація+” для позначення того, що поширення грецької культури супроводжувалося процесами романізації та орієнталізації. По-друге, я стверджую, що еллінізоване (читай: “зіпсоване”) християнство Адольфа фон Гарнака та

¹ Павло Гаврилюк – уродженець Києва, доктор філософії, титулярний професор кафедри богослов'я Університету св. Томи в м. Сент-Пол (шт. Міннесота, США); фахівець у галузі патристики, філософії релігії та сучасного православного богослов'я. Із 2001 р. диякон Православної Церкви в Америці (наразі перебуває на пенсії).

² Paul L. Gavrilyuk, “Harnack’s Hellenized Christianity or Florovsky’s ‘Sacred Hellenism’: Questioning Two Metanarratives of Early Christian Engagement with Late Antique Culture,” *St Vladimir’s Theological Quarterly* 54:3–4 (2010): 323–344.

християнський еллінізм Георгія Флоровського (читай: ідеалізована вічна християнська філософія) є двома сторонами однієї медалі, двома протилежними крайнощами, які зосереджуються майже виключно на зустрічах патристики з грецькою філософією, нехтуючи іншими культурними чинниками».³

Далі П. Гаврилюк вдається до викладу значеннєвого наповнення поняття «еллінізація» в дохристиянському античному світі, починаючи з часів «Іліади» Гомера (IX–VIII ст. до Р. Х.) та «Вакханок» Евріпіда (405 р. до Р. Х.). Також дослідник приділяє увагу феномену *романізації* грецького світу після завоювань Риму, коли істотна кількість жителів імперії фактично були двомовними та бікультурними. Натомість Флоровський зумисно «не помічав» процесів романізації грецької культури або втискав цей вплив у поняття *еллінізації*, штучно й необґрунтовано розширюючи його значення. Цей крок Флоровського став додатковим свідченням не чогось іншого, як його відомої запеклої антилатинської налаштованості, зневаги до латинського аспекту християнської культури в цілому.

Дослідник не забуває відстежити й східні впливи на грецьку традицію, або, іншими словами, *орієнталізацію* еллінізму. Він звертає увагу читача на неймовірну популярність серед чоловіків-воїнів культу персидського бога Мітри. Щоправда, ступінь розповсюдженості мітраїзму зазнав непоправної шкоди, коли Церква постановила святкувати Різдво Христове саме в день народження Мітри – 25 грудня. Не менш суттєво впливали на культуру імперії такі чинники: поклоніння єгипетському богу Серапісу, фрігійський культ богині Кібели, сплеск популярності якого відбувся у IV ст. до Р. Х., та навіть культ римського імператора, котрий був породженням не стільки еллінізму, скільки відлунням стародавніх релігійно-політичних практик Сходу.

Проміжний висновок П. Гаврилюка на цьому етапі є таким:

«У світі Отців Церкви еллінізм був панівним, але далеко не однорідним чи винятковим культурним напрямом. Розширювати термін “еллінізм” так, щоб він поглинав усі неелліністичні культурні явища, означає розмивати його значення. Очевидно, що латинських, сирійських чи вірменських патристичних авторів не можна заштовхати в культурні рамки лише

³ Gavrilyuk, “Harnack’s Hellenized Christianity,” 323.

еллінізму. Ототожнювати пізньоантичну культуру з еллінізмом було би так само помилково, як ототожнювати сучасну західну цивілізацію з американізмом. Маю наголосити, що беззаперечне культурне домінування еллінізму не дорівнювало монополії».⁴

На завершення першої частини статті науковець акцентує наболілу й вкрай злободенну тезу: орієнтація на елліноцентризм (наприклад, в сучасних православних спільнотах США) це найпевніший шлях потрапити в полон минулого і скотитися в самообмежувальний націоналізм, який, своєю чергою, є незламною перепорою для ефективного місіонерського служіння Церкви в світі. Тим більше, якщо це служіння здійснюється в такій національно строкатій спільноті, якою є американське суспільство.

Другу частину розвідки П. Гаврилюк присвячує безпосередньому компаративному аналізу двох гранд-нарративів стосовно сутності християнського еллінізму – концепцій Адольфа фон Гарнака та о. Георгія Флоровського. Якщо перший його майже демонізував як символ інтелектуальної капітуляції Церкви перед культурою язичництва, то другий – некритично абсолютизував, ідеалізував і ледь не обожнював.

Для Гарнака еллінізація християнства була отруйною ін'єкцією в незміцнілий молодий організм Церкви, нелегітимним ускладненням простого Ісусового послання про батьківство Бога та братерство людей. Тобто позиція Гарнака – одна з форм класичного протестантського метанаративу про лінійну історичну деградацію Церкви по відношенню до взірцевої апостольської доби.

Натомість розуміння Флоровським процесу християнізації еллінської мудрості є абсолютним антиподом. Для нього святоотцівський синтез став вічною й досконалою християнською філософією, яка є повністю закритою для гіпотетичного додавання до неї із плином часу якихось нових елементів. Ба більше, на думку Флоровського, нова свідома еллінізація російського православ'я в ХХ ст. (*рееллінізація*) мала би стати єдиним надійним терапевтичним засобом для зцілення його від «токсичних» західних латинських впливів.

⁴ Gavriilyuk, "Harnack's Hellenized Christianity," 329.

Автор статті вдало підмічає, що метанаративи обох науковців «дають нам цінні точки відліку, але обмежені аналітичні інструменти для розгляду нашої теми».⁵ Зі змістовної точки зору, проєкти фон Гарнака та Флоровського були майже діаметрально протилежними, тоді як з перспективи методологічних підходів вони мали багато спільного. Гарнак тримався думки, що обґрунтування наявності грецьких впливів на богослов'я Отців перших чотирьох Вселенських Соборів – найпереконливіший спосіб наново переосмислити деякі положення лютеранської ортодоксії. Так само для неопатристичного синтезу Флоровського було достатньо виявити бодай якісь латинські запозичення, аби підважити й викрити вчення того чи іншого православного автора. Тож дослідник влучно висновує, що обидві досліджувані форми критики зосереджуються «переважно на неприйнятному походженні ідей, а не на їхньому змісті»,⁶ що, звісно, не можна вважати вагомим філософським або богословським аргументом.

Зрештою, третя і остання частина статті на конкретних історичних прикладах торкається питання щодо амбівалентного ставлення до філософії з боку різних Отців Церкви перших століть.

1. Серед насторожено налаштованих до філософії ранніх церковних авторів П. Гаврилюк у своєму тексті аналізує таких осіб:

- Апологети (частково). Їхнє ставлення до взаємодії з античною філософією автор статті вважає неоднозначним. З одного боку, серед усього іншого вони мали на меті «надати обґрунтований виклад християнського вчення та налагодити зв'язки з інтелектуальною культурою»,⁷ а це передбачало віднайдення якоїсь спільної ідейної платформи для ефективної комунікації зі співбесідником. З іншого боку, дослідник нагадує, що анонімний автор «Послання до Діогнета» вважав, що до Воплочення Христового філософи були приречені транслювати народу лише «порожні нісенітниці» (Діогн. 8:2).
- Тертуліан, котрий, як відомо, проголосив філософію «матір'ю єресей». Але його погляди подані П. Гаврилюком доволі оригінально та сміливо. На

⁵ Gavrilyuk, "Harnack's Hellenized Christianity," 334.

⁶ Ibid., 335.

⁷ Ibid., 336.

протипагу стереотипній тезі про те, що Тертуліан є одним із найзапекліших супротивників будь-якого зближення між філософією та богослов'ям, автор статті стверджує, що «для Тертуліана, якщо не філософія класичних Афін, то, безумовно, римський стоїцизм мав багато спільного з Єрусалимом християнського богослов'я».⁸ Шкода, що дослідник не розгорнув детальніше цю вкрай цікаву тезу.

- Сщмч. Іполит Римський, котрий так само тримався думки, що головне джерело всіх викривлень Божого Одкровення – надмірне захоплення палких християнських умів різноманітними філософськими ученнями.
- Ченці. Відомо, що непримиренними ворогами філософії в Церкві часто були самітники та мешканці монастирів. Прикладом такої контрфілософської чернечої позиції є прп. Антоній Великий. Принаймні саме таким його змалював свт. Афанасій Александрійський у своїй праці «Житіє Антонія». Але Афанасієве авторство, своєю чергою, може передбачати, що згаданий текст більшою мірою відтворює ставлення до філософії з боку його автора, ніж головного героя.

Також доволі показову ремарку ми знаходимо на с. 339–340 досліджуваної статті, де П. Гаврилюк нагадує, що один із ранньохристиянських текстів забороняв тим, хто мав намір охреститися, надалі викладати грецьку граматику та літературу. Причиною цього було те, що тогочасні вчителі мали обов'язок паралельно розповідати дітям про пригоди з життя грецьких богів, що, з тогочасної церковної перспективи, вважалося неприпустимим для християнина заняттям.

2. Класичними прибічниками активного філософування у вірі, як відомо, були такі постаті:

- Климент Александрійський, який вважав філософію таким самим Божим даром для греків, яким був Старий Завіт для євреїв. Завдяки його впливу, філософія була інструменталізована для апологетичних та аналітичних цілей вже на межі II–III століть.

⁸ Gavrilyuk, "Harnack's Hellenized Christianity," 336.

- Євагрій Понтійський, особистісними властивостями котрого були не лише молитовність і аскетизм, а й неабияка філософічність (наскрізний оригенізм). Впродовж століть після його переходу у вічність Церква послуговувалася його текстами, але лише утаємничено й анонімно. Саме так свого часу вчинив прп. Никодим Святогорець, упорядник відомої «Філокалії» (або «Добротолюбства») – збірки духовних праць православних авторів IV–XV століть.
- Свт. Григорій Ниський. У зіставленні з рештою отців-каппадокійців (свт. Григорієм Богословом та свт. Васиєм Великим), Ниський святий був найбільш відданий ідеї про важливість синтезування християнського Одкровення та найкращих зразків античної інтелектуальної культури. Як акцентує автор статті, трактат свт. Григорія Ниського «Про душу та воскресіння. Діалог із сестрою Макриною» певною мірою є відлунням Платонового «Федра», Арістотелевого трактату «Про душу», а також праць Епікура та Лукреція.
- Аполінарій Лаодикійський. Посилаючись на древніх церковних істориків Созомена та Сократа Схоластика, науковець наводить неймовірно цікавий факт. Виявляється, Аполінарій (разом із батьком) виявив дивовижну креативність, написавши на основі Старого Завіту цілий цикл літературних творів, які стилістично, структурно та за іншими параметрами наслідували літературні форми грецької класики. Созомен повідомляє, що Аполінарій написав комедії у стилі Менандра, трагедії, схожі на Евріпіда, та оди за зразком Піндара. До того ж Сократ Схоластик повідомляє, що Аполінарію навіть вдалося огорнути євангельські тексти у літературну форму діалогів Платона. Великою й непоправною прикрістю є те, що ці твори давно і назавжди втрачені з причини неортодоксальної репутації їхнього автора.

В кінці статті проф. Гаврилюк пропонує стислий аналіз ранньохристиянського феномена двоєвірства (на рівні декого з імператорів та навіть єпископів). Також дослідник надає приклади язичницько-християнських запозичень і перегукувань у катакомбних зображеннях, архітектурних рішеннях та пізнішій візантійській іконографічній традиції.

Завершує свою статтю П. Гаврилюк словами про недосконалість як концепції Гарнака, так і візії Флоровського, а також пропонує взяти до уваги таку модель сучасної рецепції святоотцівського богослов'я:

«Що нам потрібно взяти від Отців, так це їхню духовну та інтелектуальну мужність; їхню відмову пристосовувати Євангеліє, плутаючи його з вузькою націоналістичною програмою; їхнє відчуття, особливо в часи переслідувань, сильного відокремлення від існуючого політичного та культурного істеблішменту. Розглядати християнське послання як назавжди застигле в одній культурній формі – будь то еллінізм, слов'янізм чи американізм – було б серйозною помилкою богословської уяви».⁹

З усього випливає, що розглянута стаття проф. Павла Гаврилюка це, з одного боку, проникливий і нюансований текст, якому не бракує конкретних історичних деталей для якомога більш яскравої та унаочненої подачі матеріалу. З іншого боку, методологія автора значно ширша, ніж у багатьох фахівців із одвічної дилеми Афіни vs Єрусалим. Він не обмежує себе пошуками в царині суто *інтелектуальних* запозичень та впливів, як здебільшого роблять дослідники, підсвідомо використовуючи шаблонний, стереотипний підхід. Натомість П. Гаврилюк зачіпає значно ширше культурно-цивілізаційне тло, на якому відбувався багатошаровий та обоюдний процес інтеракції між античною філософією та християнським ученням (безвідносно до того, що ж це насправді було: християнізація еллінізму чи еллінізація християнства).

Автору цього огляду хотілося би сподіватися, що і цей текст, і сама вичерпна стаття Павла Гаврилюка спонукатимуть сучасних мислячих християн зацікавитися не лише найціннішими перлинами святоотцівської спадщини, а й найвищими здобутками грецької та римської філософської думки доби Античності. І якщо це сподівання справдиться, то усім небайдужим варто взяти до уваги, що видавництво «Апріорі» впродовж останніх років у серії «Бібліотека античної літератури» опублікувало в якісному українському перекладі праці найзначніших грецьких та римських класиків, як-от: Гомер, Гесіод, Евріпід, Епікур, Платон, Цицерон, Лукрецій, Публій Сір, Горацій, Овідій, Сенека, Пліній Молодший, Светоній, Марк Аврелій, Лукіан, Боецій та ін.¹⁰

⁹ Gavrilyuk, "Harnack's Hellenized Christianity," 344.

¹⁰ URL: <https://apriori-publishing.com/catalog?collections=EhECY>

Ознайомлення із будь-яким елементом спадщини видатних античних поетів та мислителів, проникнення в архітектуру їхньої думки надасть змогу кожному із зацікавлених читачів утворити поглиблені уявлення про культурні, інтелектуальні, етичні та політичні витоки західної цивілізації. Для християнина цей досвід читання стане не зрадою власної ідентичності, а радше її збагаченням, а також розширенням власних світоглядних горизонтів.

І на завершення лишається також порекомендувати всім до прочитання вичерпну книгу Павла Гаврилюка, присвячену постаті о. Георгія Флоровського, його основним ідеям та рецепції його спадщини у православному богослов'ї другої половини ХХ ст.¹¹

¹¹ Paul L. Gavrilyuk, *Georges Florovsky and the Russian Religious Renaissance* (Oxford: Oxford University Press, 2014). Переклад на російську мову: Павел Гаврилюк, *Георгий Флоровский и религиозно-философский ренессанс* (К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017).